

КУЗГИ ТУНЛАМ МИҚДОРИНИ БОШҚАРИШ УСУЛЛАРИ

Муминова Раъно Далабаевна, қ.х.ф.ф.д., доцент,
Бойназарова Зилола Бахтиёр қизи, магистрант,
Хайдарова Шахноза Абдуназаровна, ассистент
Тошкент давлат аграр университети.

Аннотация: В данной статье *Agrotis segetum Schiff* в хлопковом агробиоценозе выращивается в нашей республике. сведения о биоэкологии вредителя, его распространении и степени поражения, а также о мерах борьбы с ними.

Ключевые слова: хлопчатник, агробиоценоз, *Agrotis segetum Schiff.*, биоэкология, ареал распространения, встречаемость и степень вредоносности, борьба с вредителями.

Annotation: In this article, *Agrotis segetum Schiff* in cotton agrobiocenosis is grown in our republic. information about the bioecology of the pest, its distribution and degree of damage, as well as measures to combat them.

Республикамнинг барча минтақаларда ғўзанинг ер ост-ки қисмига зарар етказувчи тунламларнинг ўн битта тури аниқланган. Тунламлар ғўзага турли даражада шикаст етказди. Ўрта Осиё шароитида ғўзага кўпинча кузги тунлам тушади. Бошқа турлари, жумладан ундов ва ёввойи тунлам унча кўп учрамайди, аммо баъзи йилларда бундай турлар ҳам экинларга катта хавф туғдириши мумкин. Бу тунламлар ҳаммаҳўр ҳисобланади, лекин уларнинг хуш кўрадиган экинлари ва бегона ўтлари мавжуд. Масалан, ундов тунлами – бедани, кузги тунлам – ғўзани, ёввойи тунлам эса полиз экинларини хуш кўради. Яшаш тарзи, шикастлаши ва кураш усуллари ҳамма тунламларда деярли бир хил [1,4].

Кузги тунлам (*Agrotis segetum* Den. et Schiff). Сўғориладиган пахтачилик туманларида кенг тарқалган зараркундалардан биридир. Унинг қуртлари 34 та ўсимликлар оиласига мансуб бўлган юзлаб экинларга зарар етказди. Ғўза, беда, қанд лавлаги, маккажўхори, ғалла, мойли ўсимликлар ва полиз экинлари, шунингдек, печак, ёввойи тожихўроз, шўра, олабўта кузги тунламнинг энг хуш кўрган озиғидир. Кузги тунлам қуртлари униб чиқаётган ғўза чигитини шикастлаб, уруғ паллаларини тешади, илдизларни ёки илдиз бўғзи яқинидаги пояни кемиради, баъзан майсанинг ер устки қисмига ҳам зарар етказди [2,3].

Шоналаш даврида, яъни ғўза поясининг остки қисми дағаллашган вақтда, тунлам қуртлари уларни кемиришга ожизлик қилади. Шу боисдан қуртлар эртаги экинларга қараганда кечки экинларга кўпроқ зарар етказди. Мутахассисларнинг фикрича, ғўзанинг беш-олти чинбарг фазасидан кейин шикастланмаслигига мазкур сабаблардан ташқари озуқа биокимёвий таркибининг ўзгариши ҳам сабаб бўлади. Қуртлар ёппасига кўпайган йиллари майсалар шу қадар сийраклашадики, ҳатто бу экинни қайта экиш зарур бўлиб қолади. Ғўза эрта экилганда катта ёшдаги қуртлар пайдо бўлгунча беш-олтита чинбарг чиқариб улгуради ва шикастланмайди, чунки бундай ғўзани қурт ея олмайди. Кеч экилган ғўзани тунлам қуртлари қаттиқ шикастлайди. Кузги тунлам кечки экинлардан маккажўхори ва бошқа ўсимликларга кучли шикаст етказиши мумкин. Кузги тунламнинг шикастлаш белгилари ва қандай зарар етказишига, шунингдек морфологик белгиларига қараб бошқа тунлам турларидан ажратиш олиш мумкин.

Кузги тунлам капалагининг қаноти ёзилганда қарийб 40 мм га етади. Олдинги қаноти сарғиш-кулранг, орқа қаноти эса оқ тусда, тўқ тусли томирларга эга. Олдинги қанотларининг доғли бўлиши ўзига хос хусусиятидир: қанотларининг асоси-

га яқин жойда понасимон қорамтир доғи, қанотининг деярли марказида юмалоқ ва ундан бироз юқориқоқда буйраксимон доғлари бор. Буйраксимон ва юмалоқ доғлари тўқ тусли чизик билан ўралган.

Кузги тунлам тухумининг диаметри 0,65 мм келади, шакли қуббасимон бўлиб, тепасида бўртиқлари бор. Тухумининг сиртида 16 дан 20 тагача қовурғачалари бўлиб, уларнинг бир қисми тухум учига бориб туташади (тунлам тухумларининг қовурғали бўлиши шу ҳашаротларнинг барқарор белгисидир). Эндигина қўйилган тухумлари оқ бўлади. Кузги тунламнинг етук қурти 5 см га етади. Унинг кўкиш-кулранг танаси биқинларидан иккита ноаниқ йўл ўтган, булар орасида эса учинчи йўл бўлиб, бу орқа қон томирининг ғира-шира кўринишидир. Бездовталанган қурт буралиб халқа бўлиб олади.

Ғумбаги оч қўнғир бўлиб, бўйи 14-20 мм га боради, унинг охири сегментида иккита айри тиканчаси бор. Куз-ги тунлам сўнги икки ёшдаги қуртлик даврида тупроқнинг 5-15 см чуқурликдаги қатламида қишлайди. Баҳорда ўртача бир кеча-кундузлик ҳарорат 10° дан ошганда қишлаб чиққан қуртлар тупроқдаги инларини ташлаб ер бетига қўтарилишади ва ғумбакка айланади. Капалакларнинг учиши Ўрта Осиё шароитида апрел-май ойларида давом этади ва бу ҳодиса 40 ва ҳатто 60 кунгача чўзилиши мумкин. Капалаклар 20-40 кун яшайди ва гулларнинг нектари билан озиқланишга жуда муҳтож бўлади. Мураккаб-гулдошлар оиласига мансуб ўсимликларга ниҳоятда ўч бўлганлиги сабабли кечки соатларда уларга тўпланиб олишади. Капалаклар жуфтлашиб, тухум қўйишга киришади. Уларнинг серпуштлиги қанчалик қўшимча озиқланишга ва қуртлик давридаги яшаш шароитига боғлиқдир. Капалак кўпи билан 2000 та, аксари 500-600 та тухум қўяди. У тухумларини ўсимликнинг илдиз ёнидаги қисмларига ва тупроқ бетига (биттадан ёки 2-3 тадан) қўяди. Об-ҳаво шароитига қараб уч-етти кундан кейин тухумлардан майда, тўқ кулранг қуртлар чиқади. Дастлаб қуртлар барглارнинг орқа томонида бўлиб, уларнинг эти билан озиқланади, кейин тупроққа тушади. Қуртлар тунда тупроқ бетига чиқиб, ўсимликларнинг ер устки қисмларини зарарлайди. Шу пайтда улар паразит ва йиртқичларга ем бўлишлари мумкин. Қуртлар тупроқнинг нам ва қуруқ қаватларидаги қисмида 30-40 кун яшайди ва шу вақт мобайнида беш марта пўст ташлайди. Олтинчи ёшдаги қурт озиқланиб бўлгач, тупроқдаги инида ғумбакка айланади. Орадан икки-уч ҳафта ўтгач ғумбаклардан янги бўгин капалаклари чиқади ва урчиш доираси яна янгидан тақдорланади. Кузги тунлам Ўрта

Осиё ва Кавказ орти шароитларида мавсум мобайнида уч-тўрт бўгин беради. Биринчи ва учинчи бўгинлари энг кўп урчиди, иккинчисиди ҳарорат кўтарилиб кетиши туфайли депрессия рўй беради [1,3,5].

Биринчи бўгин қуртлари ёш ғўзага зарар етказиши. Учинчи бўгини кузги бедага, шунингдек картошка, сабзавот ва полиз экинларига катта зарар етказиши. Ёз охири ва куз бошида ўртача бир кеча-кундузлик ҳарорат 25° дан пасайганда, биринчи ёшдан бошлаб ривожланаётган қуртлар ғумбакка айланмайди, балки қишлоққа тайёргарлик кўради.

Кузги тунламнинг ривожланиш муддатларини башорат қилиш. Кузги тунламнинг ривожланиш муддатларига оид башорат муайян жойга яқин метеорологик станция ёки постларнинг агрометеорологик кузатишларидан олинган маълумотлар асосида тузиб чиқилади. Зараркунанданинг ривожланишига доир узоқ муддатли ва қисқа муддатли башоратлар асосида кузги тунламнинг ғўза ва бошқа экинларга тушиш хавфи маълум қилинади. Ўсимликларни ҳимоя қилиш институти томонидан тузиб чиқилган мавжуд усулга мувофиқ зараркунанда капалакларининг баҳорда пайдо бўлиши ва ривожланиш муддатлари фойдали ҳарорат йиғиндиси (50°) қараб аниқланади. У ҳавонинг ўртача ўн кунлик ҳарорати юзасидан ҳисоблаб чиқилади (бунда ҳарорат 10° дан кам бўлмаслиги зарур).

Дастлабки капалакларнинг учиб вақтини ҳарорат

кўрсаткичларига қараб аниқлаш уларнинг асосий учадиган даврини ўз вақтида белгилаш учун зарур. Кўпинча 20-30 кун давомида ўртача ўн кунлик ҳарорат 20° га яқин ва ундан ортиқ бўлганда капалакларнинг асосий қисми учадиган. Кузги тунламнинг иккинчи ва ундан кейинги бўгин капалакларининг уча бошлашини аниқлаш учун аввалги бўгин капалакларининг уча бошлаган муддатидан эътиборан бўлган фойдали ҳарорат йиғиндиси ҳисоблаб чиқилади. Фойдали ҳарорат йиғиндиси 550° бўлиши янги бўгин капалакларининг уча бошлаш муддатини кўрсатади.

Илдизқирқар тунламларга қарши кураш чоралари.

1. Илдиз кемирувчи тунламларга қарши курашда улар миқдорини аниқлашда феромон тутқичлардан фойдаланиши яхши самара беради. Ҳар бир феромон тутқичлар бир-биридан камида 25-30 м масофада ўрнатилади. Бир кечада ўртача 3-4 капалак тутилиши трихोगрамма қўйишни бошлаш кераклигидан далолат беради.

2. Кузги тунлам учун қабул қилинган иқтисодий мезон бирлиги Республикаларимизда ўртача ҳар м² пайкалда 0,2-0,4 дона ва ундан кўп қурт мавжудлиги билан белгиланган.

3. Тунлам қуртларининг сони хавфли даражага етгани аниқланса (ҳар 1 м² ерда 1-1,5 та ва ундан кўп қурт) кимёвий кураш ўтказиш лозим. Кимёвий курашда децис – 0,7 л/га, политрин-К – 1,0 л/га, энджео-К – 0,2 л/га каратэ – тавсия этилган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Алимухамедов С., Ходжаев Ш. Вредители Бузины и борьба с ними. - Ташкент: Труд, 1991. – 193 С.
2. Г. Астанакулов Озимая совка как вредитель бахчевых культур в условиях Сурхандарьинской области i Meri borbi s neyu: авт.diss.... канд.s/X.наук. - Ташкент, 1974. – 21С.
3. Лысенко К.И., Запелалова С.В. / Методика прогнозирования численности вредителей хлопчатника и других сельскохозяйственных культур. - Ташкент, 1973. – С.5-27.
4. Муминов А.М., Аскаралиев. Х.А. Борба с совкой на томатах //Ж. Сельское хозяйство Узбекистана. - Ташкент, 1981.- №5. – 34 С.
5. Торениязов Е.Ш., Кутлимуродов А. Причины развития белокрылок в условиях Каракалпакстана //Ж. Сельское хозяйство Узбекистана. - Ташкент, 2002. - №2. – С.19.

ЎЎТ: 937:635.64+632.2.7.78

АГРОБИОЦЕНОЗИДА NOCTUIDAE ОИЛАСИ ЗАРАРКУНАНДАЛАРИНИ УЧРАШ ДАРАЖАСИ ВА УЛАРНИНГ ТУР-ТАРКИБЛАРИНИ АНИҚЛАШ

Жумаева Нозима, докторант,

Ўсимликлар карантини ва ҳимояси илмий тадқиқот институти,

Кимсанбаев Хожимурод Хамроқулович, б.ф.д., профессор,

Хасанов Даврон, магистрант,

Тошкент давлат аграр университети.

Аннотация: Мақолада Тошкент вилояти агробиоценозида учрайдиган тунлам зараркунандаларини ғўза, мош ва маккажўхори экинларидаги популяцияларини кўпайиши, тарқалиши ва уларнинг тур таркибларини аниқлаш бўйича маълумотлар ёритилган. Агробиоценозларида 4 турдаги, ғўза агробиоценозида 5 турдаги тунлам зараркунандалари ва 2 турдаги нарвона зараркунандалари учраши аниқланган. Энг кўп учраган турлар *Helicoverpa armigera* Hbn, *Agrotis segetum* Den.et Schiff ва нисбатан кам учраган турлар эса *Autographa gamma* L, *Agrotis ipsilon* Hufn эканлиги маълум бўлди.

Калим сўзлар: Тунламлар, систематика, агробиоценоз, тур-таркиб, Noctuidae, ғўза, мош, таҳлил, натижа.

Кириш: Бугунги кунда дунёда экология ва атроф муҳитнинг кескин ўзгариши, инсон томонидан табиатнинг шиддат билан ўзлаштирилиши, ўша жойга ҳос бўлган биоценоз

жонзотларини буткул йўқолиб кетишига олиб келмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалик экинларини етиштиришда жиддий хавф туғдирмоқда. Албатта бу ҳавфни олдини олиш мақсадида